

PRACE GEOGRAFICZNE

zeszyt 156, 2019, 121–138

doi: 10.4467/20833113PG.19.006.10310

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

GEPOLITYKA W MYŚLI GEOGRAFICZNEJ I DZIAŁALNOŚCI ANTONIEGO SUJKOWSKIEGO

Adam Danek

Geopolitics in the geographic thought and activities of Antoni Sujkowski

Abstract: The article reveals the significance of geopolitics in the political and academic achievements of Antoni Sujkowski, a Polish geographer of the generation which witnessed the rebirth of independent Poland in 1918. It describes political activity of Sujkowski, the only geographer who served as a minister in the government of the Second Polish Republic. The most attention is paid to his contribution to the controversy over proposals of the territory of Poland during the Paris peace conference in 1919, when he advocated the creation of “vast strategic Poland,” i. e. a federation of Poland and historical Lithuania (including Belarus). As an academic geopolitician Sujkowski is especially the author of *The geography of lands of the old Poland*. That was the first book in geohistory (or “geographical history”) of Poland, considering the influence of geographic environment on the historical development of the Polish state. The literature used in research includes works by Sujkowski, other geographical and geopolitical writings of his time (as primary sources), memoirs, contemporary biographies and studies in geopolitics, the history of Poland and Polish science in the first half of the twentieth century (as secondary sources).

Keywords: Antoni Sujkowski, borders of Poland, geopolitics, geohistory, historical geography, geographical history

Zarys treści: Artykuł ukazuje znaczenie geopolityki w politycznym i akademickim dorobku Antoniego Sujkowskiego, polskiego geografa z pokolenia, które było świadkiem odrodzenia niepodległej Polski. Opisano działalność polityczną Sujkowskiego, jedynego geografa, który

został ministrem w rządzie II Rzeczypospolitej. Szczególną uwagę poświęca się udziałowi Sujkowskiego w sporze o program terytorialny dla Polski na kongresie pokojowym w Paryżu, kiedy orędownął on za utworzeniem „ogromnej Polski strategicznej”, czyli federacji Polski z Litwą historyczną (w tym Białorusią). Jako geopolityk akademicki Sujkowski jest przede wszystkim autorem dzieła *Geografia ziem dawnej Polski*. Była to pierwsza książka z zakresu geohistorii („historii geograficznej”) Polski, rozważająca wpływ środowiska geograficznego na historyczny rozwój tego państwa. Przy opracowaniu artykułu jako źródła pierwotne wykorzystano pisma Sujkowskiego oraz współczesną mu literaturę geograficzną i geopolityczną, jako źródła wtórne – relacje pamiętnikarskie oraz współczesne opracowania biograficzne i monografie z zakresu geopolityki, historii nauki polskiej i historii Polski w pierwszej połowie XX w.

Słowa kluczowe: Antoni Sujkowski, granice Polski, geopolityka, geohistoria, geografia historyczna, historia geograficzna

Wprowadzenie

Antoni Sujkowski (1867–1941) należał do pokolenia polskich geografów, którym dane było uczestniczyć w odbudowie niepodległego państwa i pracach nad utrwaleniem jej istnienia. Jego dokonania na tym polu nie są jednak zbyt często dostrzegane przez literaturę naukową, jeśli dla porównania przywołać liczne publikacje poświęcone innym geografom doby II Rzeczypospolitej – Stanisławowi Leszczyckiemu, Stanisławowi Lenczewiczowi, Jerzemu Smoleńskiemu, Stanisławowi Pawłowskiemu i zwłaszcza Eugeniuszowi Romerowi. Obok ustaleń biograficznych¹, związanych opracowań doczekał się na razie dorobek statystyczny i ogólny geograficzny Sujkowskiego (Mozołowski 1998; Taylor 2018). Nie podjęto natomiast dotąd badań nad jego dorobkiem geopolitycznym², mimo iż geopolityka zajmowała w jego dociekaniach istotne miejsce, podobnie zresztą jak u Romera (1939), Smoleńskiego (1927, 1931, 1934), Pawłowskiego (1933) i Leszczyckiego (1945). Niniejszy artykuł ma wypełnić tę lukę w stanie badań. Celem artykułu jest wskazanie, że Sujkowski był także płodnym geopolitykiem, czego do tej pory w zasadzie nie dostrzegano.

¹ Niepozabawionych skądinąd błędów. Autor źródłowego biogramu Sujkowskiego w *Polskim Słowniku Biograficznym* przypisał mu członkostwo w masonerii (Latos 2007–2008), powołując się na głośną w swoim czasie pracę *Polskie wolnomularstwo 1920–1938*, pierwotnie wydaną jako *Wolnomularstwo w II Rzeczypospolitej* (Chajin 1975, 1984). Jej autor, Leon Chajin, identyfikując masonów wśród postaci z życia publicznego II Rzeczypospolitej, oparł się jednak na wielu niepewnych źródłach i w rezultacie przynajmniej część osób wymienionych w pracy powiązał z wolnomularstwem bezpodstawnie, co spotkało się z ostrą krytyką ze strony najwybitniejszego polskiego historyka masonerii, Ludwika Hassa (1976a, 1976b). Wyniki badań Hassa przeczą tezie o przynależności Sujkowskiego do wolnomularstwa (Hass 1984).

² W literaturze poświęconej geopolityce epizodyczne wzmianki o Sujkowskim pojawiły się dotąd jedynie w syntezie autorstwa Leszka Moczulskiego (2010); autor ten posłużył się też geohistorycznymi ustaleniami Sujkowskiego, przedstawiając własną interpretację geohistorii Polski (Moczulski 2008). Stosunkowo najobszerniejsza dotąd, choć słownikowo skrótowa i jedynie sygnalizacyjna, charakterystyka myśli naukowej Sujkowskiego pojawiła się w jego najnowszym biogramie (Taylor 2018).

Jako materiał do analizy uwzględniono koncepcje i poglądy Sujkowskiego wyłożone w jego pracach, ale również próby używania przezeń wiedzy dostarczanej przez geografę do wywarcia wpływu na decyzje polityczne mające żywotne znaczenie dla kształtu terytorialnego, położenia i interesów państwa polskiego. Te ostatnie stanowią przykład tzw. geopolityki stosowanej, definiowanej jako „metoda skutecznego wykorzystania wiedzy z zakresu geografii, historii, nauk politycznych, wojskowych i ekonomicznych w celu jak najskuteczniejszej realizacji celów politycznych danego państwa” (Sykulski 2009). Jak zobaczymy, Sujkowski podjął przede wszystkim jedną – acz znaczącą – taką próbę, związaną ściśle z problemem kształtowania granic i terytorium odrodzonej Polski.

Podczas kwerendy materiałów do artykułu jako źródła pierwotne wykorzystano pisma samego Antoniego Sujkowskiego oraz innych, współczesnych mu geografów. Ponadto kwerendą objęto – jako źródła wtórne – wybrane relacje pamiętnikarskie, opracowania zwarte z zakresu dziejów Polski w pierwszej połowie XX w., współczesną literaturę geopolityczną, wreszcie istniejące biogramy Sujkowskiego.

Zarys działalności politycznej i naukowej

W biografii Sujkowskiego nauka geografii i polityka spletały się ze sobą. Można wręcz zaryzykować stwierdzenie, iż autor ten był „najbardziej politycznym” geografem w II Rzeczypospolitej, ponieważ w życiorysie żadnego z jego kolegów po fachu nie znajdziemy tak silnego zaangażowania w politykę, przejawiającego się w związkach z konkretnym obozem politycznym, demonstrowanych sympatiach lub pełnieniu funkcji publicznych. Polityczna działalność Sujkowskiego – podobnie zresztą, jak i naukowa – miała swą motywację w głębokim patriotyzmie geografa.

Widoczne było to już przed I wojną światową, kiedy Sujkowski – wówczas poddany rosyjski – pracował jako dyrektor prywatnych szkół średnich: najpierw Szkoły Handlowej w Kaliszu, następnie Szkoły Handlowej w Będzinie (Kaliński 2006). Podkreślimy, że w tym przypadku szkoły prywatne oznaczały szkoły polskie, ponieważ szkoły rządowe w Królestwie Kongresowym pozostawały narzędziem rusyfikacji, wobec czego młodzież uczniowska od chwili proklamowania w 1905 r. strajku szkolnego – który zresztą Sujkowski czynnie wsparł – unikała ich, chroniła się natomiast do szkół niepublicznych, organizowanych przez koła obywatelskie (Bukowiecki 2015).

Po wybuchu I wojny światowej Sujkowski, który od ok. 1898 r. działał w konspiracyjnej Polskiej Partii Socjalistycznej, znalazł się w szeregach obozu niepodległościowego, „aktywistycznego”, dla którego politycznym parasolem stał się związany w Galicji w sierpniu 1914 r. Naczelny Komitet Narodowy (NKN). Po zajęciu we wrześniu Będzina przez wojska niemieckie pełnił w tym mieście funkcję komisarza jawnej Polskiej Organizacji Narodowej powołanej przez Józefa Piłsudskiego

(jej struktury w listopadzie podporządkowano NKN). W październiku wstąpił także do tajnej Polskiej Organizacji Wojskowej (Latos 2007–2008). Uczestniczył 6 kwietnia 1915 r. w Krakowie w posiedzeniu NKN jako przedstawiciel niepodległościowców z Królestwa Kongresowego. Wypowiadał się na nim w tonie radykalnym, nazywając NKN „rządem narodowym”, co oburzyło obecnego na posiedzeniu konserwatywnego polityka i austriackiego ministra Leona Bilińskiego (Jaworski 1997). Z kolei 3 czerwca tegoż roku w Piotrkowie przemawiał na wielkim zjeździe współpracowników NKN i działaczy niepodległościowych z Królestwa Kongresowego (ok. 320 uczestników), zorganizowanym przez szefa Departamentu Wojskowego NKN, Władysława Sikorskiego (Drozdowski 2017). W latach 1915–1916 współzakładał i współprowadził przy NKN Centralne Biuro Szkolne, które organizowało polskie szkolnictwo w części Królestwa Polskiego znajdującej się pod wojskowym zarządem austriackim (Latos 2007–2008, Brodacka-Adamowicz 2010). Animował życie naukowe odradzającej się Polski. Znalazł się w gronie współzałożycieli stowarzyszeń badawczych: w 1917 r. Towarzystwa Ekonomistów i Statystyków Polskich, a w 1918 r. Polskiego Towarzystwa Geograficznego (Mozołowski 1998, Latos 2007–2008). W 1919 r. zasilił kadry urzędnicze niepodległej już Polski, podejmując służbę w Głównym Urzędzie Statystycznym. W maju 1920 r. został pierwszym naczelnikiem Wydziału Statystyki Handlu Zagranicznego GUS i zajmował to stanowisko do chwili przejścia w stan spoczynku 1 stycznia 1928 r. (Mozołowski 1998).

Drugim, obok pracy państwowej, polem aktywności Sujkowskiego w okresie międzywojennym była nauka geografii. Uczony ten już od 1899 r. prowadził zajęcia w Szkole Handlowej Kronenberga, z której z czasem wyrosły Wyższe Kursy Handlowe, a z nich Wyższa Szkoła Handlowa (WSH), w 1933 r. przemianowana na Szkołę Główną Handlową (SGH). Sujkowski należał do jej pierwszych profesorów, mianowanych 23 marca 1925 r. przez ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego. W latach 1925–1940 zasiadał w Senacie tej uczelni; piastował też urząd jej rektora (1929–1931) i prorektora (1931–1934). Przez szereg lat stał jednoosobowo na czele wszystkich geograficznych jednostek naukowych w WSH. Kierował Katedrą Geografii Ekonomicznej Ogólnej (1924–1936) i Katedrą Geografii Ekonomicznej Szczegółowej (1924–1926); obie te jednostki przejął po nim Jerzy Loth. Od 1926 r. Sujkowski kierował również Katedrą Geografii Ekonomicznej Polski. Łamiąc chronologię, należy dodać, iż uczony ten przyczynił się do reaktywacji w 1941 r. SGH w warunkach konspiracyjnych. Oficjalnie uczelnia działała wówczas jako zawodowa Miejska Szkoła Handlowa (MSH), zwana „szkołą Lipińskiego”, od nazwiska ekonomisty Edwarda Lipińskiego, który został jej dyrektorem. MSH uzyskała dyskretne wsparcie – również finansowe – podziemnej Delegatury Rządu na Kraj. Przedmioty akademickie wykładano w niej pod fałszywymi nazwami przedmiotów zawodowych, ponieważ program nauczania podlegał zatwierdzeniu przez niemiecką administrację okupacyjną. Sujkowski był jednym z trzech przedwojennych profesorów SGH, którzy

mimo rozproszenia kadry naukowej oraz dotyczących ją problemów materialnych i zagrożenia represjami ze strony Niemców podjęli zajęcia na uruchomionej potajemnie uczelni. Wykładał w MSH geograficę ekonomiczną, zakonspirowaną jako lekcje z przedmiotu „Organizacja”. Do przerwania wykładów zmusiła go dopiero choroba, zakończona śmiercią (Kaliński i in. 1984). Sujkowski był ponadto przewodniczącym Polskiego Towarzystwa Geograficznego o najdłuższej kadencji: objął tę funkcję po ustąpieniu w 1931 r. księcia Władysława Massalskiego i sprawował ją formalnie do końca życia (Bański, Jankowski 2008).

Politycznie Sujkowski pozostawał związany z obozem piłsudczykowskim. W kręgu Piłsudskiego i piłsudczyków znajdowało się zaledwie kilku geografów, wśród nich mjr Albin Satyr-Fleszar, płk Roman Umiasowski i mjr Apoloniusz Zarychta (Romer 1948–1958; Michałowski 2009; Eberhardt 2014; Jackowski 2018a; Jackowski 2018b; Harasimiuk 2018). W tym szczupłym gronie Sujkowski stał z pewnością najbliżej Marszałka. Był wobec niego lojalny i oddany aż do przesady, co z przekąsem poświadczył Eugeniusz Romer, notując wrażenia z paryskich rozmów w kwietniu 1919 r.: „(...) zetknąłem się po raz pierwszy z niepojętą dla mnie partyjnością Sujkowskiego. Gdzie tylko zwietrzy cień niezgodności pomysłów z przelotem myśli Piłsudskiego... zbrodnia!” (Romer 2010). Okolicznościom tym zawdzięczał Sujkowski fakt, iż jako jedyny geograf w II Rzeczypospolitej zasiadł w rządzie – został ministrem wyznań religijnych i oświecenia publicznego w drugim i trzecim gabinecie Kazimierza Bartla.

Nominację ministerialną otrzymał w nietypowych okolicznościach: do rządu włączono go na polecenie Piłsudskiego, mimo że sam Bartel był temu przeciwny. W rezultacie doszło do sytuacji komicznej: premier Bartel obmawiał i krytykował ministra swojego gabinetu nawet w rozmowach z politykami opozycji, np. marszałkowi Sejmu Maciejowi Ratajowi powiedział o Sujkowskim, że mu „tego durnia narzucono” (Rataj 1965); nie ukrywał też, że chce się go pozbyć (Rataj 1965; Ajnenkiel 1980). Istotnie, Sujkowski jako minister nie miał szczęścia: urzędował w tym charakterze tylko niespełna trzy miesiące (7 VII–30 IX 1926 r.). Powodem jego szybkiego upadku, który pociągnął za sobą upadek całego rządu Bartla, były jego koncyliacyjne zamiary wobec ukraińskiej mniejszości narodowej. Geograf chciał osłabić wśród Ukraińców nastroje irredentystyczne i podjąć próbę pozyskania ich dla państwa polskiego. Przypomnijmy, iż na mocy ustawy przeforsowanej w 1924 r. przez endeckiego ministra oświaty Stanisława Grabskiego w mieszanych narodowościowo szkołach obowiązywał „utrakwistyczny” (dwujęzyczny) system nauczania, pomyślany jako narzędzie stopniowej polonizacji mniejszości narodowych. Sujkowski jako minister domagał się zawieszenia systemu polonizacyjnego przynajmniej w szkołach na zamieszkanym przez zwartą masę ludności ukraińskiej Wołyniu. Mówił o tym rozwiązaniu, iż „przynosi najgorsze rezultaty, roznieca walki narodowościowe, sprzyja szykanom i bezprawiom” (Torzecki 1989). Nowy minister

zaczął też usuwać z administracji szkolnej urzędników związanych politycznie z endecją (Brodacka-Adamowicz 2010; Urbanowicz 2011). Jako jeden z nielicznych polityków – obok m.in. Tadeusza Hołównki – opowiedział się wreszcie za utworzeniem ukraińskiego uniwersytetu we Lwowie (Werschler 1984; Garlicki 2008). Deklaracja nie była jednak tożsama z podjęciem praktycznych działań. „Co do sprawy uniwersytetu, to upoważniam panów do ogłoszenia, że chcę tę sprawę ruszyć z miejsca. Nie wiem, czy mi się uda ją załatwić. Dzisiejsza sytuacja finansowa, brak pieniędzy, nie ułatwia mi pracy w tym kierunku.” – mówił Sujkowski w wywiadzie dla ukraińskiego dziennika „Diło”, opublikowanym 19 lipca, w początkach jego urzędowania (Chojnowski 1979).

Wypowiedzi i decyzje nowego ministra rozsierdziły oczywiście Narodową Demokrację oraz ugrupowania do niej zbliżone, jak chadeków, nie przekonały natomiast polityków ukraińskich, którzy interpretowali je jako akcję pozorowaną, niepopartą rzeczywistymi ustępstwami (Torzecki 1989). W kuluarach Sejmu nie było też tajemnicą, że koncepcje Sujkowskiego nie mają poparcia pozostałych członków rządu, w tym premiera (Rataj 1965; Urbanowicz 2011). Gdy zatem klub poselski Chrześcijańskiej Demokracji i Koło Żydowskie złożyły do łaski marszałkowskiej wnioski o wotum nieufności dla Sujkowskiego i ministra spraw wewnętrznych gen. bryg. Kazimierza Młodzianowskiego, doszło do paradoksu. Po debacie, w której z ław Polskiego Stronnictwa Ludowego (PSL) padły pod zarzutem ministra oświaty oskarżenia o gnębienie polskiego szkolnictwa na ziemiach wschodnich, za odwołaniem Sujkowskiego zagłosowali – zwalczający się na co dzień – z jednej strony chadecy, endecy i PSL-Piast, z drugiej Żydzi, Białorusini, Ukraińcy i komuniści (Chojnowski 1979; Ajnenkiel 1980). Sujkowski i Młodzianowski otrzymali wotum nieufności dużą większością głosów. Premier Bartel w antyparlamentarnym geście solidarności z członkami swojego gabinetu podał cały rząd do dymisji. Prezydent Ignacy Mościcki 24 września – zgodnie z polityczną filozofią marszałka Piłsudskiego, głoszącą, iż to nie Sejm rządzi państwem – naginając zapisy konstytucji, powołał trzeci rząd Bartla w identycznym składzie, co poprzedni, łącznie z Sujkowskim. Ponieważ jednak było jasne, że nie uzyska on od Sejmu wotum zaufania, po tygodniu musiano zastąpić go nowym gabinetem z samym Piłsudskim na czele.

Skoro Sujkowski jako minister w tak krótkim czasie wywołał tak wiele napięć i doprowadził do przesilenia gabinetowego, nasuwa się pytanie, dlaczego Piłsudski zdecydował się wysunąć go na to stanowisko. Najbardziej znany biograf Marszałka, Garlicki (2008), jako jedyny powód wskazał koneksje osobiste: Sujkowski był ojcem chrzestnym starszej córki Piłsudskiego, Wandy, a jego żona Helena – późniejszy senator V kadencji – była dobrą przyjaciółką marszałkowej Piłsudskiej (Piłsudska 2004; Garlicki 2008). Według historyka „to wystarczyło, aby uznano, że ma kwalifikacje na stanowisko ministra” (Garlicki 2008). Ocenę tę należy odrzucić jako stroniczą. Garlicki przywołał wprawdzie niewątpliwe fakty. Sujkowski istotnie był kolegą

Marszałka z czasów wspólnej działalności w Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS). Późniejszemu ministrowi Wacławowi Jędrzejewiczowi, któremu udzielił noclegu na kanapie w swoim gabinecie w Dąbrowie Górniczej w 1917 r., geograf wspomniał np., że „na tej kanapie sypiał Ziuk, gdy tu czasem przyjeżdżał w latach 1902–1908” (Jędrzejewicz 1993). Biograf Piłsudskiego przemilczał jednak zupełnie, iż stając na czele ministerstwa oświaty, Sujkowski nie był w tej dziedzinie dyletantem. W 1905 r. tworzył w Warszawie tzw. Uniwersytet dla Wszystkich pod egidą PPS (Latos 2007–2008); przez wiele lat pracował jako nauczyciel; kierował szkołami średnimi; podczas wojny działał w Centralnym Biurze Szkolnym; wreszcie zasiadał w Senacie wyższej uczelni, więc i ten poziom szkolnictwa znał od wewnątrz. Wysłanie go na ministra przez Piłsudskiego wiązało się też zapewne z inną okolicznością: Marszałek traktował Sujkowskiego jako zaufanego człowieka, którego można użyć do zadań trudnych. Świadczy o tym fakt, iż w grudniu 1918 r., zaraz po objęciu władzy w Warszawie, Piłsudski powołał geografa w skład Delegacji Naczelnika Państwa, którą wysłał do Paryża z zadaniem nawiązania stosunków z państwami Ententy, co ważne, z pominięciem Komitetu Narodowego Polskiego (KNP) urzędującego od ponad roku we francuskiej stolicy pod prezesurą Romana Dmowskiego.

„Geopolityka stosowana”: udział Sujkowskiego w walce i sporach o kształt terytorialny i granice niepodległej Polski

Na kongresie pokojowym przygotowywanym wówczas w Paryżu miała rozstrzygnąć się kwestia przebiegu granic i kształtu terytorialnego odradzającego się państwa polskiego. Polityczne decyzje o delimitacji granic oraz formułowanie będących ich podstawą programów terytorialnych niewątpliwie należą do zakresu geopolityki stosowanej (w jej podanym wcześniej znaczeniu). Doświadczenie Sujkowskiego jako praktyka geopolityki wiąże się właśnie z jego udziałem w zmaganiach o pożądany kształt terytorialny II Rzeczypospolitej.

Obok geografa w składzie Delegacji Naczelnika Państwa znaleźli się sami zaufani współpracownicy Piłsudskiego: Kazimierz Dłuski (jako przewodniczący), Michał Sokolnicki, rtm. Bolesław Wieniawa-Długoszowski; personelem urzędniczym misji kierował por. Michał Mościcki (syn Ignacego, późniejszy zawodowy dyplomata, poseł polski w Japonii i Belgii). Pierwszą trudnością, na jaką natrafili delegaci, była obstrukcja ze strony KNP, który próbował uniemożliwić im przybycie do Paryża, wykorzystując w tym celu swoje kontakty z władzami francuskimi. KNP starał się najpierw zablokować ich przejazd przez granicę szwajcarsko-francuską, a następnie, gdy jednak dotarli do stolicy Francji, utrudniał im dostęp do ministerstwa spraw zagranicznych na Quai d’Orsay. Ostatecznie wewnątrzpolski spór pomiędzy paryskim a warszawskim ośrodkiem władzy zakończył się kompromisem: pod koniec

stycznia delegaci Naczelnika Państwa zostali włączeni do KNP na prawach zwykłych członków (Dłuski 1920).

W składzie KNP Sujkowski był jedynym geografem. Jego najważniejsze wystąpienie na forum tego ciała miało miejsce 2 marca 1919 r., na ostatnim plenarnym posiedzeniu KNP, poświęconym przyszłemu przebiegowi wschodnich granic Polski. Co ważne, odbyło się ono w przeddzień przekazania przez Romana Dmowskiego – jako polskiego delegata na kongres pokojowy – pisemnej noty „w sprawie wschodnich granic Polski” przewodniczącemu kongresowej komisji do spraw polskich, Julesowi Cambonowi (Dmowski 1965). W każdym polskim podręczniku do historii pisze się – mocno symplifikując – że w Polsce ścierały się wówczas dwa programy terytorialne: koncepcja federacyjna forsowana przez obóz polityczny Piłsudskiego i koncepcja inkorporacyjna forsowana przez obóz polityczny Dmowskiego. Niektórzy historycy jako ich najbardziej bezpośrednie, otwarte starcie wskazują właśnie paryską dyskusję z 2 marca (Nowak 2008), w której Sujkowski odegrał rolę głównego polemisty Dmowskiego, apelując, by Delegacja Polska wysunęła na kongresie program federacyjny.

Projekt granic wschodnich, opracowany już wcześniej w KNP, a nazywany później „linią Dmowskiego” lub „rozgraniczeniem Dmowskiego”, pozostawiał po stronie polskiej m.in. Dyneburg, Połock, Mińsk, Słuck i Kamieniec Podolski (jak wiadomo, w granicach II Rzeczypospolitej nie znalazło się ostatecznie żadne z tych miast). Przewidywał włączenie do Polski nie tylko Wileńszczyzny, ale i Litwy kowieńskiej, przy pozostawieniu jej „autonomii kulturalnej” (Dmowski 1965). Programowi temu Sujkowski przeciwstawił wizję „ogromnej Polski strategicznej”. Oparł ją na założeniu, iż granice wschodnie należy przeprowadzić tak, by maksymalnie wzmocnić potencjał Polski w trwającej już faktycznie wojnie z bolszewicką Rosją. Dlatego też w toku dyskusji kilkakrotnie opowiedział się przeciwko dzieleniu Białorusi granicami państwowymi. Gdyby granice przeprowadzono tak, jak chce KNP – argumentował geograf – część Białorusi zostanie wprawdzie wcielona do Polski, ale reszta przypadnie Rosji, ulegnie szybkiej rusyfikacji i zamieni się w bezpieczne przedpole dla wojsk bolszewickich, natomiast w granicach jednolitego państwa polskiego w całości znajdzie się etniczna Litwa, co zamieni ją w wewnątrzpolskie ognisko ciągłych niepokojów oraz idealny teren dla prowadzonej z zewnątrz bolszewickiej agitacji i dywersji. Sujkowski przekonywał, iż „linie strategiczne” stanowiące podstawę militarnej obrony Rzeczypospolitej powinny przebiegać jak najdalej od terytorium Polski właściwej. Należy zatem dążyć do przesunięcia polskich granic jak najdalej na wschód: związać z Polską całą Litwę historyczną (ziemie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego), zamiast dokonywać jej podziału między Warszawę i Moskwę. Próba jej prostej inkorporacji spotkałaby się jednak w Europie Zachodniej z oskarżeniami o imperializm, dlatego polską ekspansję terytorialną na wschód trzeba przybrać w formułę federalną, wykorzystując fakt, że po wojnie idee federalistyczne są dobrze

przyjmowane w kołach politycznych Zachodu. Sujkowski przedstawił dalej zwięzły zarys konstrukcji, w ramach której Litwa (kowieńska) utworzyłaby federację z Białorusią, a następnie całość taka zostałaby sfederowana z Polską. Wilno nie zostałoby inkorporowane do Polski, lecz stałoby się stolicą federacyjnej Litwy. Tu – a nie w Kownie – mieściłyby się centralne litewskie instytucje polityczne, gospodarcze, kulturalne i oświatowe. Sujkowski zapewniał, że zlokalizowanie ich w polskim mieście, jakim wówczas było Wilno, nie stworzy zagrożenia dla ludności polskiej na Wileńszczyźnie, ale – przeciwnie – wzmocni wpływy Polski na Litwie. W referowanym przez niego projekcie w Wilnie miała się też znajdować siedziba litewskiego Sejmu, odrębnego od polskiego Sejmu w Warszawie. Dmowski podniósł w dyskusji zarzut, iż posunięcie granic zbyt daleko na wschód zaowocowałoby liczną reprezentacją mieszanych etnicznie ziem wschodnich w polskim parlamencie i w rezultacie destabilizacją w życiu politycznym Polski. Sujkowski replikował, iż osobny Sejm w Wilnie pozwoli uniknąć wprowadzania posłów litewskich, białoruskich i żydowskich do Sejmu w Warszawie. W jego wizji cała federacja polsko-litewska miała tworzyć wspólny obszar celny, mieć wspólne dowództwo wojskowe ze Sztabem Generalnym oraz wspólną walutę, którą miał być frank francuski³ (*Protokół...* 1965).

Inspiracji dla tego zakrojonego na wielką skalę projektu politycznego polskiego geografa upatrywano dotąd z jednej strony w ówczesnej myśli federalistycznej w ogóle, z drugiej zaś w idei jagiellońskiej, charakterystycznym elemencie myśli obozu piłsudczykowskiego (Chojnowski 1979). Do tej ostatniej Sujkowski przyznawał się zresztą wprost, np. gdy kilka lat później o polityczne zaprzepaszczenie militarne zwycięstwa w wojnie polsko-bolszewickiej obwinał „przemożny w kraju wpływ kół prawicowych, przeciwnych wznowieniu idei jagiellońskiej” (Sujkowski 1926b); podczas samej dyskusji paryskiej powołał się na swoje rozmowy z Ludwikiem Kolankowskim (*Protokół...* 1965), zaliczonym potem do głównych teoretyków idei jagiellońskiej, wówczas kierownikiem sekcji litewsko-białoruskiej w wydziale wschodnim Ministerstwa Spraw Zagranicznych (Konopczyński 1929; Oliński, Piasek 2017). Można wszakże wskazać jeszcze jedno możliwe źródło inspiracji. Otóż wizja nakreślona przez Sujkowskiego wykazuje znaczne podobieństwo do koncepcji wileńskich „krajowców”, na co dotąd nie zwracano uwagi. Rozwijająca się od początku XX w. „krajowość” domagała się utrzymania związku wszystkich ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w ramach wspólnej jednostki politycznej (ze stolicą w Wilnie), zapewnienia jej co najmniej autonomii względem ośrodków zewnętrznych (najpierw carskiej Rosji, następnie Polski) oraz zaprowadzenia w niej porządku politycznego, który nie zagrażałby wieloetnicznej charakterowi litewskiego „kraj”, lecz go afirmował, zapewniając każdemu z wielu ludów Litwy

³ W Polsce w obiegu krążyły wówczas waluty wszystkich trzech byłych państw zaborczych oraz marka polska, wprowadzona podczas wojny przez Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Warszawie.

historycznej swobodę rozwoju, a zarazem integrując je w oparciu o wspólne interesy i więź terytorialną (Jurkiewicz 1999; Bujnicki, Stępnik 2005; Danek 2016).

Wizję wielkiej federacji polsko-litewskiej, przeciwstawioną przez Sujkowskiego programowi terytorialnemu KNP, w późniejszej literaturze często dezawuowano jako pozbawioną realizmu, którym miała się odznaczać koncepcja inkorporacyjna forsonowana przez Dmowskiego. W świetle dyskusji z 2 marca 1919 r. taka dualistyczna ocena nie daje się obronić. Jeżeli bowiem sięgniemy do jej stenogramu, znajdziemy w nim obszernie wypowiedzi Dmowskiego, który wyjaśniał, iż projekt granic opracowany w KNP opiera się na następujących założeniach: 1) wśród przywódców Ententy panuje zgoda, że należy maksymalnie wzmocnić państwo polskie; 2) Ukraińcy i Litwini nie są zdolni utrzymać własnych organizmów państwowych; 3) Polska powinna być państwem jednolitym pod względem narodowym; 4) Ententa planuje zredukować terytorium Rosji do granic etnograficznych, zaś Kaukaz, Krym i prowincje nadbałtyckie zarządzane będą przez mocarstwa zewnętrzne na zasadzie opieki mandatowej; Polska również może się starać o przyznanie mandatu; 5) Ententa prawdopodobnie przyzna Polsce Gdańsk i Królewiec (*Protokół...* 1965). Jak wiadomo, wszystkie te założenia okazały się niezgodne z rzeczywistością. Wizja federacji przedstawiona przez Sujkowskiego nie wyrastała więc bynajmniej z bardziej fantastycznych przesłanek niż koncepcja Dmowskiego.

Dyskusja na posiedzeniu KNP nie została rozstrzygnięta, ponieważ żadna ze stron nie przekonała drugiej do swoich racji. Dmowski jako prezes zarządził więc głosowanie. Jego wynik musiał być oczywisty, ponieważ delegaci Naczelnika Państwa w składzie KNP stanowili mniejszość i zostali przegłosowani; Komitet w głosowaniu odrzucił projekt federacyjny i opowiedział się za utrzymaniem swojego wcześniejszego programu terytorialnego, od czego Sujkowski i Dłuski zgłosili formalne *votum separatum* (*Protokół...* 1965).

Nie tylko wschodnie, lecz także zachodnie granice kształtującego się państwa stanowiły przedmiot zainteresowania Sujkowskiego jako praktyka geopolityki. W dyskusji z 2 marca geograf optował – wbrew stanowisku KNP – za wcieleniem do Polski całego Górnego Śląska (zaznaczył również moralne prawo Polaków do Wrocławia). Dmowski w odpowiedzi zasugerował, iż włączenie w granice państwa polskiego ziem tak licznie zamieszkałych przez ludność niemiecką niosłoby dla niego zagrożenie. Sujkowski oceniał je jako ciężar możliwy do udźwignięcia, podkreślając korzyści ekonomiczne, jakie przyniosłoby Polsce przyłączenie całego śląskiego zagłębia węglowego oraz dużej grupy bądź co bądź produktywnej ludności o wysokiej kulturze gospodarczej (*Protokół...* 1965). Gdy rozpoczęły się przygotowania do zarządzanego na kongresie paryskim plebiscytu, geograf włączył się czynnie w walkę o polskość Śląska. Napisał broszurę agitacyjną *Co Śląsk zyska na przyłączeniu do Polski* (Sujkowski 1919), wydaną przez Komitet Obrony Śląska. W 1920 r. puszczono w obieg również jej niemieckojęzyczną wersję. W sierpniu 1919 r. geograf

znalazł się wśród założycieli Komitetu Pomocy Górnolązacom, zawiązanego po wybuchu I powstania śląskiego (Reizes-Dzieduszycki 1994).

Jak wykazano, w Paryżu nie udało się Sujkowskiemu wpłynąć na prace nad programem terytorialnym, który władze Polski miały wysunąć na kongresie pokojowym. Jego ocena decyzji podjętych przez mocarstwa w sprawie polskich granic i usankcjonowanych traktatem wersalskim wypadła bardzo surowo. Geograf uwypuklał przede wszystkim niespójność tych decyzji, oparcie rozgraniczeń na wzajemnie sprzecznych podstawach. Jak pisał, „w imię zasady historycznej” przyznano Francji Alzację i Lotaryngię, zamieszkane głównie przez ludność niefrancuską, a Czechom ziemie zamieszkane przez trzy miliony Niemców i całą Słowację, ale „od zachodu Polski historycznej” odcięto granicą państwową Skwierzynę, Międzychód, Złotów, Człuchów, Bytów, Lębork i Wołcz. Wielokrotnie powoływano się na „sprawiedliwość etnograficzną”, ale postanowiono, że o tym, w którym państwie znajdują się „rdzenne ziemie mazurskie i śląskie”, przesądzą nie kryteria etnograficzne, a rozstrzygnięcie polityczne w formie plebiscytu. Jednocześnie nie zgodzono się na plebiscyt na Śląsku Cieszyńskim i „około 1000 km² ziemi zaludnionej albo wyłącznie przez Polaków, albo przez poważną absolutną większość polską oddano Czechom-Słowacji, przy tym samo miasto Cieszyn zostało na wpeł rozdarte” (Sujkowski 1921).

Najostrzej krytykował Sujkowski sposób załatwienia kwestii gdańskiej. Włączenie tego miasta do Polski uznawał za warunek jej gospodarczej samodzielności, toteż w utworzeniu Wolnego Miasta pod protektoratem Ligi Narodów widział posunięcie mające na celu podporządkowanie państwa polskiego politycznej kontroli i wpływowi tej organizacji (Sujkowski 1921). Winę za wytworzenie tego niekorzystnego położenia przypisywał przy tym nie tylko obcym mocarstwom kryjącym się za fasadą Ligi Narodów, ale również polskim władzom, które dały je swojemu państwu narzucić. Ocenę tę wyartykułował w drastyczny sposób: „Skandaliczna miękkość w Spa (w lipcu 1920 r.) znalazła swój odpowiednik w przechodzącej wszelkie granice konwencji paryskiej (9 listopada 1920 r.) w sprawie Gdańska, gdzie znakomity pianista I. Paderewski w § 6 robi Polskę lenniczką Ligi Narodów, a robi wbrew instrukcjom rządu, który zamiast oddać Paderewskiego pod sąd, nie zatwierdza bezsensownej umowy, ale nie kompromituje osoby występnego delegata, tylko później sejm rzecz nieratyfikowaną wprowadza w wykonanie. Sprawy gdańskie, rozpoczęte ręką znakomitego muzyka I. Paderewskiego były jednym szeregiem wyłamywań się Gdańska ze swych zobowiązań, oraz objawów stronniczości ze strony komisarza Ligi Narodów, tj. Anglika, jątrzącego bezkarnie Polskę” (Sujkowski 1926b). Jednocześnie zdezautował wszystkich polskich polityków biorących udział w kongresie w Paryżu jako działających na szkodę Polski, a ich działania jako nieudolne i całkowicie bezwartościowe (Sujkowski 1926b). Nie poczuwał się więc do żadnej współodpowiedzialności za efekt prac ludzi, wśród których przebywał w 1919 r., co niewątpliwie wynikało z faktu, iż odrzucili oni wysunięte przez niego koncepcje.

W jego oczach fatalna ustępliwość strony polskiej odbiła się na przebiegu nie tylko zachodnich i północnych, ale także wschodnich granic. Geograf krytykował tu zwłaszcza przedwczesne w jego ocenie zakończenie działań zbrojnych w wojnie polsko-bolszewickiej oraz przebieg późniejszych negocjacji pokojowych w Rydze. Sujkowski (1926b) argumentował, iż rozkaz przzerwania pościgu za Armią Czerwoną, wycofującą się w nieładzie z ziem przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, jaki otrzymało Wojsko Polskie w październiku 1920 r., nie był konieczny, a utrzymanie nacisku na przeciwnika w ówczesnej sytuacji militarnej mogło przynieść nie tylko zdobycze terytorialne państwu polskiemu, ale zupełnie inny układ granic we wschodniej Europie: „Jeszcze cztery do sześciu tygodni walki doprowadziłyby do stanu, przy którym Polska mogłaby podyktować niezależność od Rosji całej Białej Rusi i Ukrainy co najmniej prawobrzeżnej”. Zdaniem geografa nawet po zawarciu tego nieprzemysłanego rozejmu nie wszystko zostało jeszcze stracone, skoro w chwili jego wejścia w życie Wojsko Polskie zajmowało Kamieniec Podolski i Płoskirów, a jego oddziały dochodziły do Mińska. Sujkowski (1926a) przedstawiał jako całkowicie niezrozumiałą zgodę polskiej delegacji pokojowej na cofnięcie granicy Polski na zachód w stosunku do faktycznie opanowanego obszaru: „Co najmniej 30-40 tys. km² ziem białoruskich i ruskich (ukraińskich) o poważnej domieszce ludności polskiej można było osiągnąć od zwyciężonej Rosji – jednak Polska zażądała tylko granic obecnych”. Zrekonstruowany z poglądów geografa ideał terytorialny – II Rzeczpospolita z całym Górnym Śląskiem, Śląskiem Cieszyńskim, Gdańskiem, dalej wysuniętą granicą wschodnią i zachodnią – można zatem określić mianem mocarstwowego.

Sujkowski jako geopolityk akademicki i prekursor geohistorii w Polsce

W historii polskiej myśli geopolitycznej Sujkowski ma swoje miejsce nie tylko jako – niezbyt szczęśliwy – praktyk geopolityki, ale również jako geopolityk akademicki. Tę ostatnią pozycję zapewniło mu dzieło *Geografia ziem dawnej Polski*, za które autor otrzymał nagrodę Kasy im. Józefa Mianowskiego (Latos 2007–2008). Pierwsze wydanie ukazało się w 1918 r., drugie, rozszerzone w 1921 r. Była to – co zasługuje na podkreślenie – pierwsza większa polska praca geohistoryczna. Pojęcie geohistorii wprowadził w obieg naukowy Fernand Braudel (1999). O ile geopolityka jest dziedziną badającą oddziaływanie czynników geograficznych na procesy i zjawiska polityczne, o tyle geohistoria jest jej poddziedziną studiującą oddziaływanie warunków geograficznych na te zjawiska i procesy polityczne, które rozwijały się w przeszłości, a więc głównie na historię polityczną państw (Sykulski 2009, 2011, 2014; Moczulski 2010). Uderzające, że Sujkowski – który przecież nie posługiwał się terminem „geohistoria”, bo jeszcze go wtedy nie było – tak właśnie określił cel

swojego dzieła: jako przebadanie „wpływu, jaki warunki geograficzne wywierały na losy naszego narodu”. Dostrzegał go w całych dziejach Polski, począwszy od najwcześniejszych. Zestawmy tylko wybrane tezy zawarte w książce Sujkowskiego. Jako jeden z najstarszych kierunków ekspansji polskiego ośrodka państwowego autor ten wskazywał „szlak, po którym Mieszko I rozszerzał swe wpływy na Pomorze”, wiodący naturalną drogą z Wielkopolski do ujścia Odry lub samą Odrą, między „wielkimi obszarami bagiennymi”. Z drugiej strony, mimo istnienia tego wejścia Pomorze oddzielały od reszty przyszłej Polski błota Noteci i Pojezierza Pruskiego, dlatego Piastom niełatwo było związać je ze swoim państwem i trwało to długo. Duży zmysł geostrategiczny przypisywał Sujkowski Bolesławowi Chrobremu, który w pokoju budziszyńskim zrzekł się bogatszego Drezna, a zatrzymał Łużyce z samym Budziszynem, ponieważ gród ten pozwalał kontrolować drogi wiodące w trzech kierunkach: 1) z Czech do Brandenburga; 2) na Śląsk; 3) z Pragi lub Drezna nad środkową Odrą do ziemi lubuskiej. Państwo Piastów „przez żyzne i ludne Kujawy” zetknęło się z systemem rzeczonym Wisły, co zaowocowało jego ekspansją we wszystkich kierunkach. Opanowanie Mazowsza, mającego wejście na szlak wołyński (wzdłuż prawego brzegu Wisły poza ujście Wieprza i dalej na wschód Wyżyną Lubelską) pozwoliło mu „sięgać na Ruś”. Fizjografia i stwarzane przez nią możliwości komunikacyjne uwarunkowały podział Polski w okresie rozbitcia dzielnicowego. To z ich powodu ziemię lubuską połączono w jedną dzielnicę ze Śląskiem, a nie z Wielkopolską. Trzynastowieczne najazdy mongolskie (1241 r., 1259 r., 1287 r.) pustoszyły nasz kraj, bo przez południową Polskę przechodził naturalny, szeroki trakt prowadzący od Morza Czarnego na zachód Europy. San zbliża się do Dniestru tak bardzo, że Piastowie od czasów Bolesława Chrobrego próbowali przyłączyć Ruś Halicką, wykorzystując połączenie lądowe między tymi żeglownymi rzekami, co w końcu udało się Kazimierzowi Wielkiemu. Niepowodzeniem zakończyła się natomiast próba uzyskania wyjścia na Morze Czarne, podjęta w 1497 r. przez Jana Olbrachta w celu odblokowania wielkiego szlaku handlowego wiodącego przedtem do Europy z Konstantynopola. Geopolityczna doniosłość tego przedsięwzięcia w dziejach Polski dawała się według Sujkowskiego porównać tylko z pokojem budziszyńskim Bolesława Chrobrego i walką Bolesława Krzywoustego o wybrzeże Bałtyku. Geograf poświęcił wreszcie wiele miejsca wyjaśnieniu, jak determinanty fizycznogeograficzne warunkowały lokalizację, charakter i dziejową rolę najważniejszych miast Polski historycznej, jak Warszawa, Kraków, Lwów, Opole i Racibórz, Toruń, Przemyśl i Kijów. Co ciekawe, Gdańsk ze względu na fizjograficzne cechy swego położenia i otoczenia zawsze pozostawał w dziejach Polski „czynnikiem odśrodkowym” i zdradzał dążenia separatystyczne; być może pogląd ten nawiązywał też do sytuacji aktualnej, tj. powstania Wolnego Miasta. Wpływu fizjografii doszukał się autor nawet u podłoża powstania ośrodka kultowego na Jasnej Górze i założenia przez Bolesława Wstydliwego i św. Kingę sławnego klasztoru klarysek w Zawichoście (Sujkowski 1921).

Wprowadzenie przez Sujkowskiego całościowego ujęcia geohistorycznego było istotnym *novum* w polskiej literaturze naukowej, w której niewiele przecież wcześniej Rehman (1895) zanegował możliwość jakiegokolwiek geograficznej interpretacji dziejów, a dominowały prace z zakresu geografii historycznej, jak drobiazgową *Geografia historyczna ziem dawnej Polski* Glogera (1900), lub zajmujące się historycznym terytorium Polski w perspektywie geografii ekonomicznej (Koszutski 1918; Loth 1919), który to kierunek badań w Polsce Sujkowski (1907) zresztą zainicjował. Zaznaczmy tu, że sam Braudel (1999) – autor pojęcia – nazywał inaczej geohistorię „historią geograficzną” i wiązał ją ściśle z geopolityką; nie należy jej przeto mylić z geografją historyczną, zajmującą się podziałem terytorialnym świata w różnych okresach dziejów (Smolka 2013; Semkowicz 2014; Arnold 2017). Od tej ostatniej geohistorię i geopolitykę odróżnia wspólna dla nich metoda „analizy historycznej odwołującej się do czynników geograficznych” (Moczulski 2010). Wprawdzie przed publikacją dzieła Sujkowskiego pojawiały się szkice z geohistorii, jak *Przyrodzone podstawy Polski historycznej* Romera (1912) i *Geograficzne położenie Polski* Sawickiego (1910), który pomysłowo wykorzystał sformułowaną przez Wacława Nałkowskiego teorię przejściowego położenia terytorium Polski do geopolitycznej reinterpretacji polskiego mitu „przedmurza”. Były to jednak prace o charakterze przyczynkarskim, niewielkiej objętości, utrzymane zwykle na dużym poziomie ogólności; do tej samej kategorii zaliczyć można zwięzłą rozprawkę samego Sujkowskiego (1906) *Rys geograficzny ziem Europy Środkowej*, w której po raz pierwszy pojawiły się poglądy rozwinięte i uzasadnione szerzej w jego późniejszym dziele (Sujkowski 1906). *Geografia ziem dawnej Polski* była więc pierwszym obszernym i obfitującym w szczegóły dziełem poświęconym geohistorii naszego kraju; otworzyła pole dla późniejszych przedstawicieli tego kierunku badań, takich jak m.in. Wojciechowski (1937, 1939, 1945).

Podsumowanie

Jak pokazuje niniejszy tekst, Antoni Sujkowski chciał, by nauka geografii służyła jego ojczyźnie. Taka postawa była zresztą powszechna wśród polskich geografów pierwszych dekad XX w. Patriotyczne pobudki kierowały działalnością Sujkowskiego, kolejno jako konspiratora, bojownika o niepodległość, polityka i urzędnika odrodzonego państwa polskiego, a przez cały ten czas także jako dydaktyka i uczonego. O ile jednak jego dorobek w zakresie geografii ekonomicznej i statystyki został należycie oceniony przez historyków tych nauk i znalazło to wyraz w literaturze przedmiotu, o tyle praktycznie niedostrzeżony pozostawał do tej pory jego wkład w rozwój polskiej geopolityki. Celem artykułu było wypełnienie tej luki. Propozycja Sujkowskiego odtworzenia w nowoczesnej, federacyjnej formie historycznego

państwa polsko-litewskiego jest bowiem jednym z ciekawszych programów terytorialnych formułowanych u zarania polskiej niepodległości i jako taka powinna być omawiana w opracowaniach z zakresu historii polskiej myśli geopolitycznej – dotychczas pomijano ją milczeniem – obok innych znaczących koncepcji tamtego okresu, takich jak „Polskie Imperium Dominiów”, którego chęć utworzenia przypisywał Józefowi Piłsudskiemu niedoszły wykonawca jego mocarstwowych planów Michał Römer (Römeris 1993) lub program KNPPolskiego („linia Dmowskiego”), z którym Sujkowski osobiście konfrontował się podczas paryskiej debaty. Wydarzeniem ważnym dla rozwoju geopolityki w naszym kraju, a do tej pory właściwie nierozpatrywanym w tym kontekście, było wydanie przez Sujkowskiego (1921) *Geografii ziem dawnej Polski*, pierwszej obszernej polskiej pracy geohistorycznej, otwierającej nowe perspektywy badawcze zarówno dla geografów, jak i historyków. W przekonaniu autora artykułu w historii polskiej geopolityki w pełni umiejscowić Sujkowskiego pozwolą jednak dopiero badania komparatystyczne obejmujące dorobek innych jej twórców w tamtym okresie, dzięki czemu można będzie ustalić m.in. wpływ myśli geograficznej i geopolitycznej tego uczonego na poglądy Eugeniusza Romera oraz – zwrotnie – wpływ koncepcji Romera na poglądy Sujkowskiego, który z nim częściowo polemizował (Sujkowski 1921). Podjęcie tego problemu traktujemy jako postulat badawczy, wyłaniający się z ustaleń przedstawionych w niniejszym artykule.

Literatura

- Ajnenkiel A., 1980, *Polska po przewrocie majowym. Zarys dziejów politycznych Polski 1926–1939*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Arnold S., 2017, *Geografia historyczna, jej zadania i metody (wstęp)*, *Studia Geohistorica*, 5, 16–19.
- Bański J., Jankowski A.T., 2008, *Polskie Towarzystwo Geograficzne* [w:] A. Jackowski, S. Liszewski, A. Richling (red.), *Historia geografii polskiej*, PWN, Warszawa.
- Braudel F., 1999, *Historia i trwanie*, Czytelnik, Warszawa.
- Brodacka-Adamowicz E., 2010, *Ministrowie oświaty Drugiej Rzeczypospolitej. Okres rządów parlamentarnych (1918–1926)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego, Siedlce.
- Bujnicki T., Stępnik K. (red.), 2005, *Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Bukowiecki S., 2015, *Wpływ strajku szkolnego na polskie życie społeczno-narodowe* [w:] S. Bukowiecki, *Polityka Polski niepodległej. Wybór pism*, Ośrodek Myśli Politycznej – WSMiP UJ, Kraków, 167–179.
- Chajn L., 1975, *Wolnomularstwo w II Rzeczypospolitej*, Czytelnik, Warszawa.

- Chajm L., 1984, *Polskie wolnomularstwo 1920–1938*, Czytelnik, Warszawa.
- Chojnowski A., 1979, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Ossolineum, Wrocław.
- Danek A., 2016, *Krajowość* [w:] L. Sykulski (red.), *Mały leksykon geopolityki*, Wydawnictwo Naukowe Grzegorz, Częstochowa, 138–154.
- Dmowski R., 1965, *Nota Delegacji Polskiej na Konferencji Pokojowej do J. Cambona w sprawie wschodnich granic Polski* [w:] R. Bierzanek, J. Kukulka, *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały*, t. 1, PWN, Warszawa, 105–107.
- Drozdowski M., 2017, *Naczelny Komitet Narodowy (1914–1918). Polityczne i organizacyjne zaplecze Legionów Polskich*, Historia Jagellonica, Kraków.
- Dłuski K., 1920, *Wspomnienia z Paryża od 4 I do 10 VII 1919 r.*, Drukarnia „Dziennika Powszechnego”, Warszawa.
- Eberhardt P., 2014, *Roman Umiastowski – zapomniany polski geograf*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 17, 147–160.
- Garlicki A., 2008, *Józef Piłsudski 1867–1935*, Znak, Kraków.
- Gloger Z., 1900, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Spółka Wydawnicza Polska, Kraków.
- Harasimiuk K., 2018, *Fleszar Albin Jan (1888–1916)* [w:] A. Jackowski, K. Krzemień, I. Sołjan (red.), *Geografowie polscy. Słownik biograficzny*, t. 1, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 414–415.
- Hass L., 1976a, *Rataj, Ponikowski, Askenazy – masonami?*, *Więź*, 6, 107–125.
- Hass L., 1976b, *Zmistyfikowana rzeczywistość międzywojennego wolnomularstwa polskiego*, *Tygodnik Powszechny*, 16, 5.
- Hass L., 1984, *Ambicje, rachuby, rzeczywistość. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej 1905–1928*, PWN, Warszawa.
- Jackowski A., 2018a, *Umiastowski Roman (1893–1982)* [w:] A. Jackowski, K. Krzemień, I. Sołjan (red.), *Geografowie polscy. Słownik biograficzny*, t. 3, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 1716–1718.
- Jackowski A., 2018b, *Zarycha Apoloniusz (1899–1972)* [w:] A. Jackowski, K. Krzemień, I. Sołjan (red.), *Geografowie polscy. Słownik biograficzny*, t. 3, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 1859–1861.
- Jaworski W.L., 1997, *Diariusz 1914–1918*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Jędrzejewicz W., 1993, *Wspomnienia*, Ossolineum, Wrocław.
- Jurkiewicz J. (red.), 1999, *Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu*, Instytut Historii UAM, Poznań.
- Kaliński J., 2006, *Antoni Sujkowski* [w:] J. Kaliński (red.), *Poczet rektorów Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie*, Szkoła Główna Handlowa – Oficyna Wydawnicza, Warszawa.
- Kaliński J., Landau Z., Roszkowski W., Wrzosek S., 1984, *Wyższa Szkoła Handlowa, Szkoła Główna Handlowa, Miejska Szkoła Handlowa 1906–1945*, SGPiS, Warszawa.
- Konopczyński W., 1929, *O idei Jagiellońskiej* [w:] W. Konopczyński, *Umarli mówią. Szkice historyczno-polityczne*, Wielkopolska Księgarnia Nakładowa Karola Rzepeckiego, Poznań.

- Koszutski S., 1918, *Geografia gospodarcza Polski (historycznej i etnograficznej). Bogactwo i wytwórczość*, M. Arct, Warszawa.
- Latos T., 2007–2008, *Sujkowski Antoni Zygmunt (1867–1941)* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 45, PAN, Warszawa, 382–385.
- Leszczycki S., 1945, *Geopolityczne znaczenie Ziem Odzyskanych dla Polski i Słowiańszczyzny, Życie Słowiańskie*, Kraków.
- Loth J., 1919, *Wykład geografii ekonomicznej ziem Polski przedrozbiorowej. Na podłożu geografii ekonomicznej i antropogeografii z uwzględnieniem historii i towaroznawstwa*, Polska Agencja Wydawnicza Czackiego, Warszawa.
- Michałowski W., 2009, *Wspomnienie o Apoloniuszu Zarychcie*, *Geopolityka*, 2 (1), 191–197.
- Moczulski L., 2008, *Polska pomiędzy Niemcami a Rosją: mit geopolityczny a rzeczywistość* [w:] P. Eberhardt (red.), *Problematyka geopolityczna ziem polskich*, IGiPZ PAN, Warszawa, 55–82.
- Moczulski L., 2010, *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Bellona, Warszawa.
- Mozołowski R., 1998, *Sujkowski Antoni 1867–1941* [w:] B.M. Bulska, S. Kwiatkowski (red.), *Słownik biograficzny statystyków polskich*, GUS, Warszawa, 311–313.
- Nowak A., 2008, *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*, Arcana, Kraków.
- Oliński P., Piasek W., 2017, *Ludwik Kolankowski. Dzieło i życie. Indywidualny przypadek historiograficzny*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Pawłowski S., 1933, *O renesansie geografii politycznej*, Drukarnia Uniwersytetu Poznańskiego, Poznań.
- Piłsudska A., 2004, *Wspomnienia*, Wydawnictwo LTW, Warszawa.
- Protokół z posiedzenia KNP w sprawie wschodnich granic Polski wraz ze sprawozdaniem z dyskusji w powyższej sprawie*, 1965 [w:] R. Bierzanek, J. Kukułka (red.), *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały*, t. 1, PWN, Warszawa, 77–104.
- Rataj M., 1965, *Pamiętniki*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- Rehman A., 1895, *Ziemie dawnej Polski i sąsiednich krajów sławiańskich opisane pod względem fizyczno-geograficznym*, t. 1, Lwów.
- Reizes-Dzieduszycki J., 1994, *Instytucje życia literackiego Warszawy wobec powstania i plebiscytu na Górnym Śląsku w latach 1919–1921*, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Romer E., 1912, *Przyrodzone podstawy Polski historycznej*, Zarzewie, Lwów.
- Romer E., 1939, *Ziemia i państwo. Kilka zagadnień geopolitycznych*, Książnica-Atlas, Lwów-Warszawa.
- Romer E., 1948–1958, *Fleszar Albin Jan (1888–1916)* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 7, PAN, Kraków, 36–37.
- Romer E., 2010, *Pamiętnik paryski 1918–1919*, t. 2, Oficyna Wydawnicza FOKA, Wrocław.
- Römeris M., 1993, *Józef Piłsudski, Niepodległość*, 26, 107–141.
- Sawicki L., 1910, *Geograficzne położenie Polski*, *Ziemia*, 2, 20–23.
- Semkowicz W., 2014, *Geografia historyczna*, *Studia Geohistorica*, 2, 10–20.

- Smoleński J., 1927, *Zagadnienia geopolityczne w odniesieniu do państwa polskiego*, Wydawnictwo Sekcji Skryptowej Polskiej Szkoły Nauk Politycznych, Kraków.
- Smoleński J., 1931, *W sprawie ewolucji geografii politycznej*, Przegląd Geograficzny, 1931, 93–98.
- Smoleński J., 1934, *Geopolityczne bariery nadmorskie*, Kasa im. Mianowskiego, Warszawa.
- Smolka S., 2013, *O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski*, *Studia Geohistorica*, 1, 9–13.
- Sujkowski A., 1906, *Rys geograficzny ziem Europy Środkowej*, Księgarnia Naukowa, Warszawa.
- Sujkowski A., 1907, *Geografia ekonomiczna*, t. 1, Warszawa.
- Sujkowski A., 1919, *Co Śląsk zyska na przyłączeniu do Polski*, Wydawnictwo Komitetu Obrony Śląska, Częstochowa.
- Sujkowski A., 1921, *Geografia ziem dawnej Polski*, M. Arct, Warszawa.
- Sujkowski A., 1926a, *Polska niepodległa*, Kasa im. Mianowskiego, Warszawa.
- Sujkowski A., 1926b, *Dodatek do „Polski niepodległej”*, Kasa im. Mianowskiego, Warszawa.
- Sykulski L., 2009, *Geopolityka. Słownik terminologiczny*, PWN, Warszawa.
- Sykulski L., 2011, *Geopolityka, czyli pochwała realizmu. Szkice teoriopoznawcze*, Warszawska Firma Wydawnicza, Warszawa.
- Sykulski L., 2014, *Geopolityka. Skrypt dla początkujących*, Wydawnictwo Naukowe Grzegorz, Częstochowa.
- Taylor E., 2018, *Sujkowski Antoni Zygmunt Szeweryn, herbu Rola (1867–1941)* [w:] A. Jackowski, K. Krzemień, I. Soljan (red.), *Geografowie polscy. Słownik biograficzny*, t. 3, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytet Jagielloński, Kraków, 1594–1596.
- Torzecki R., 1989, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Urbanowicz A.A., 2011, *Drugi gabinet Kazimierza Bartla 8 VI–24 IX 1926* [w:] J. Faryś, H. Walczak, A. Wątor (red.), *Od Moraczewskiego do Składkowskiego. Gabinety Polski odrodzonej 1918–1939*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego – IPN, Szczecin.
- Werschler I., 1984, *Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołdewko – życie i działalność*, PWN, Warszawa.
- Wojciechowski Z., 1937, *Dwa ośrodki państwowotwórcze w Polsce na przestrzeni dziejów i ich zasięg geograficzny*, Ossolineum, Lwów.
- Wojciechowski Z., 1939, *Polska nad Wisłą i Odrą w X wieku. Studium nad genezą państwa Piastów i jego cywilizacji*, Nasza Księgarnia, Katowice.
- Wojciechowski Z., 1945, *Polska–Niemcy. Dziesięć wieków zmagania*, Wydawnictwo Instytutu Zachodniego, Poznań.

Adam Danek
Akademia Ignatianum w Krakowie
Wydział Pedagogiczny
Instytut Nauk o Polityce i Administracji
Katedra Teorii i Filozofii Polityki
addanek@gmail.com